

Тимур Остапенко, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIII-XIX СТ.)

Tymur Ostapenko, PhD in Law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

LEGAL STATUS OF TRANS-CARPATHIAN UKRAINE IN THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE AUSTRO- HUNGARIAN EMPIRE (IN THE THIRTEENTH-NINETEENTH CENTURIES)

This article analyzes legal status of the Transcarpathian Ukraine as a part of the Hungarian Kingdom and the Austro-Hungarian Empire. Particular attention is paid to the process of grabbing Transcarpathian land and establishment of Hungarian domination. The article revealed a large impact on development of Transcarpathia made by reforms of Hungarian and Austro-Hungarian rulers. It proved that legal status of Ukrainian population of Transcarpathia was very difficult as a result of oppression by Hungarian magnates, and as a result of constant magyarization process that took place in almost all spheres of life – education, culture, religion and so on. Also, the article analyzes the degree of political representation of Transcarpathian Ukrainians in relevant representative bodies of Austria-Hungary.

Key words: Transcarpathian Ukraine, Hungarian Kingdom, the Austro-Hungarian Empire, Magyarization, Hungarian Diet.

Поступове захоплення Закарпаття Угорським королівством розпочалося в 30-х рр. XI ст., коли до його складу було включено північну частину краю. Першими були підкорені Ужгород, Мукачево, Хуст. У XII ст. така сама доля спіткала весь край (нетривалий час Закарпаття було під контролем галицько-волинських князів). Спочатку угорці надали населенню Руської марки певні привілеї, ішпана (графа) марки називали руським герцогом і не підпорядковували католицьким єпископам місцеву православну церкву. До 1301 р. Закарпаття було територією з певними автономними правами¹. Поширення на Підкарпатську Русь «Золотої булли» Ендре II (1222 р.) і доповнень до неї 1231 та 1235 рр. закріпило права привілейованого стану на землі й упорядкувало повинності². Поступово на цих територіях запроваджується адміністративно-територіальний поділ угорського королівства.

У першій половині XIV ст. угорські магнати досягли права юрисдикції в своїх маєтках. Цьому процесу сприяло затвердження сеймом у 1351 р. нового зводу законів, який установлював спадкове право феодалного землеволодіння, повне та безконтрольне володіння землевласника кріпаком, забороняв перехід селян від одного феодала до іншого. Українці-русини з кінця XIV – на початку XV ст. були позбавлені громадянських прав. Їм заборонялося проживати в містах, займатися ремеслом. Угорський король Людовік I заборонив шлюби між особами латинського та східного обрядів, прихильників останнього змушував платити десятину римо-католицькій церкві. Крім того, були визначені території, на яких могли проживати лише «вірні латинського обряду»³.

Успішний економічний і досить активний політичний розвиток Угорщини був перерваний катастрофою під Могачем у 1526 р., після якої єдине королівство надовго припинило своє існування. У цих умовах Підкарпатська Русь була поділена на дві частини: Центральні й західні

¹ Пап, С. (2001). *Історія Закарпаття*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 296.

² Балабушевич, Г.А. (2011). Підкарпатська Русь пізнього середньовіччя (XI-XV ст.). *Наукові записки НА УКМА*, 11-12.

³ Пап, С. (2001). *Історія Закарпаття*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 446.

райони з містами Мукачеве, Берегово, Севлюш, Хуст і Тячів відійшли до Трансильванії, а Ужанський комітат із містом Ужгород і ужгородською, невчанською й середнянською фортецями потрапили під владу Габсбургів.

Терени краю стали прикордонними, економічний розвиток був ускладнений походами турків і тяжкими умовами постачання продуктами воюючих армій, що спричинились і до великих матеріальних втрат, і до загибелі значної кількості населення. Адміністративно Закарпатська Україна підпорядковувалась Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню й поділялася на 4 жупи (області), які очолювали призначені австрійським імператором місцеві управлінці, котрі мали практично необмежену владу в краї. Однак підпорядкування цих земель австрійській династії було досить умовним. Фактично Закарпаття управлялося з Будапешта. Угорські магнати розглядали Закарпаття як колонію, тому місцеве населення зазнавало як соціально-економічного, так і релігійно-національного гніту. Утвердження угорського панування прискорило розвиток середньовічних суспільних відносин; водночас відбувався процес асиміляції руського населення, витіснення його в гірські необжиті райони.

У 1683-1699 рр. австро-угорські війська витіснили турецькі війська із Середнього Подунав'я. На Карловицькому конгресі 1698-1699 рр. Габсбурги домоглися міжнародного визнання своєї влади на Трансильванію, а отже, і Закарпаття. При цьому Закарпаття стало частиною Угорщини й ніякого самоврядування не одержало¹.

У 1711 р., згідно із Сатмарським миром, укладеним після повстання Ракоці, угорська шляхта визнала королем правлячого Габсбурга, а він у відповідь визнав традиційний устрій і привілеї Угорщини. Сатмарський мир було підтверджено в «Прагматичній санкції» (1713 р.), правовій хартії Габсбурзької монархії. Це, по суті, був закон про спадкування престолу. Головним його змістом були неподільність і спадковість володіння як за чоловічою, так і за жіночою лінією. За ним Габсбурзька монархія перетворювалася із зібрання провінцій на чітко визначену імперію. Крім того, було збережено комітат – інститут автономного місцевого врядування. Угорщиною навіть за часів абсолютизму керували виборні комітети дрібної шляхти графств, і це унеможливило обмеження їхніх привілеїв².

Із середини 60-х рр. XVIII ст. австрійські правителі Марія-Терезія та її син Йосип II розпочали управляти монархією згідно з принципами просвітницького абсолютизму. Серія селянських виступів, особливо в регіонах, де жили русини, була жорстоко придушена дворянством та армією в 1766 р. Утручання держави у відносини між феодалом і кріпосним селянином було в інтересах кріпосної маси, адже мало на меті покращити її становище³.

Угорщина стояла осторонь реформ Марії-Терезії, чому сприяли зовнішні проблеми Габсбургів. Це дало Угорщині змогу зберегти свою автономію й осібне управління, непідконтрольне чиновникам імперії.

Однак соціально-економічні та політичні інновації освіченого абсолютизму, продиктовані потребою самозбереження й рівноваги імперської політичної системи, зміцнення централізованої влади були швидкоплинними, не змінюючи статусу українців. Українське населення імперії, яке складалося головним чином із селян і подібного до нього за статусом духовенства, і надалі займало переважно найнижчі соціальні щаблі суспільства, перебуваючи під подвійним гнітом державно-бюрократичного апарату й регіонального національного визиску.

Крім того, на посилення цього гніту впливав і процес постійної мадяризації, який відбувався на території Закарпаття. На думку сучасного вченого С. Папа, комітати «змагалися» у виданні мадяризаційних розпоряджень. В своїх працях він наводить кілька розпоряджень у такій послідовності, як вони з'явилися і як були опубліковані⁴. Аналізуючи їхній зміст, вчений зазначає, що мадяризаційні процеси торкнулися практично всіх сфер суспільного життя Закарпаття а саме урядування, судівництва, освіти, церкви тощо. Так, на його думку, до мадярської намісничої Ради можна було звертатись тільки по-мадярськи; мадярська мова вводилася як офіційна при всіх

¹ Товстопят, Л.М., Кузнецова, Л.В. (2015). Вплив суспільного устрою на формування норм права на українських землях у складі Австро-Угорщини в XVII-XVIII ст. *Порівняльно-аналітичне право*, 2, 47.

² Тейлор, А. Дж.П. (2002). *Габсбурзька монархія 1809-1918: історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини*. Львів: ВНТЛ-Класика, 16.

³ Кашка, М.Ю. (2008). *Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (друга половина XVIII ст. – 1867 р.)*: автореф. дис. ... канд. історичних наук спец.: 07.00.01. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т.

⁴ Пап, С.(2001). *Історія Закарпаття*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 446.

провадження гілок влади; судові вироки мали бути виголошені по-мадярськи; прохання та інші документи в урядові організації могли бути подані лише по-мадярськи; адвокати повинні були до двох років навчатися мадярської¹. Крім того, Закон № 4 від 1805 року проголошував мадярську мову «народною» мовою Мадярщини².

Після 1840 року виходить уже менше шовіністичних розпоряджень, тому що мадярська мова вже була всюди введена, тож комітати вже не мали що наказувати. Це одна причина. А друга та, що мадяри вирішили ліквідувати всі прояви національного життя русинів різними державними акціями: ліквідацією руських шкіл, мадяризацією назв сіл, прізвищ, ліквідацією руських культурних установ і товариств, залякуванням провідних русинів, а то й спробами вбивства, насильством над греко-католицькою церквою, мадяризацією богослужінь, ліквідацією руської азбуки, зміною календаря, утворенням груп ренегатів, агентів, недопущенням автономії греко-католицької церкви, акцією у Сполучених Штатах Америки між русинами на користь Мадярщини, ліквідацією назви русини, врешті — терором.

Процес мадяризації неугорських народів Австро-Угорщини активізувало рішення угорського парламенту 1843 р., яким на всій території проголошувалася угорська мова державною. Тільки хорватам було дозволено користуватися рідною мовою для внутрішнього вжитку. Навіть цісарський двір у Відні поставився негативно до того, щоб мову двох мільйонів угорців силою закону накинути решті п'яти мільйонам неугорської національності³.

Хвиля слов'янофобства, тон якої задавався угорськими офіційними колами, набула сили у другій половині XIX ст. Прем'єр Банфі під оплески парламентарної більшості заявляв: «Легальна держава є мета; але цим питанням зможемо займатися, коли ми вже матимемо запевнену національну державу.. Інтерес Мадярщини вимагає створення її найбільш екстремістськими шовіністичними способами.. мадяри вже тому не можуть дати місця жодній іншій мові поряд з власною панівною, що вони придбали цю територію власною кров'ю»⁴.

Найбільш загрозливих форм політика мадяризації набула в освітній галузі. У листопаді 1868 року було видано шкільний закон, який декларував меншинам, що проживають компактно, освіту дітей їхньою рідною мовою, а фактично, через відсутність механізмів впровадження поклав край перспективі існування національних шкіл всіх неугорських народів, відкрив шлях до мадяризації населення Угорщини.

Активним курсом на мадяризацію позначився кабінет Коломана Тісо (1875-1890), який вважав що, «мадяри здобули цю державу для мадярів, а не для інших. Тому зверхність і гегемонія мадярів сповна виправдані». У ролі міністра внутрішніх справ він закрити три словацькі гімназії, звинувативши їхніх керівників у проповідуванні панславизму. Така ж доля спіткала і єдину на Закарпатті (м. Ужгород) учительську семінарію, в якій до 1879 р. навчання здійснювалося українською мовою.

Поглинання інших національностей стало головним завданням внутрішньої політики уряду Тісо протягом 1880-1890 рр. Законом 1879 р. угорська мова вводилася як обов'язковий предмет у програми всіх народних шкіл, гімназій. Тоді ж було скасовано «рутенську» мову як обов'язкову в народних школах, гімназіях та греко-католицьких школах. У середніх школах тільки релігія викладалася русинською мовою, та й то лише до 1890 року. 1880 рік «відзначився» спробою запровадити латиницю, замість кирилиці. З 1881 року русинську мову не склали на випускних іспитах у школі. З 1883 року угорська мова і література вводилися як обов'язкові предмети в гімназіях і реальних училищах. Наступним кроком став шкільний закон 1890 року, який запроваджував нову систему організації освіти, а саме: народна школа поділялася на елементарну, вищу народну, горожанську. Елементарні народні школи могли бути церковними, державними і приватними. Між церковними і державними школами істотної різниці не було: вони утримувалися за рахунок «шкільного податку», який сплачувало місцеве населення. Вищих народних, горожанських і середніх шкіл з русинською мовою навчання на Закарпатті взагалі не існувало. Такі школи могли бути і були лише державними і тільки з угорською мовою навчання⁵.

¹ Пап, С.(2001). *Історія Закарпаття*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 447.

² *Хроніка Закарпаття: 1867–2010 (2011)*. Ужгород: Видавництво «Карпати», 26.

³ Шандор, В. (1992). *Закарпаття. Історично-правний нарис*. Нью-Йорк, 92.

⁴ Шандор, В. (1992). *Закарпаття. Історично-правний нарис*. Нью-Йорк, 111.

⁵ Неточась, В.І. (1960). Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. *Доповіді та повідомлення Уж ДУ*, 4, 114-118.

На початку 1848 р. в низці європейських країн почалися буржуазні та буржуазно-демократичні революції. Імператор Фердинанд I був змушений декларувати буржуазно-демократичні свободи й пообіцяти конституцію.

Під час революції русини Закарпаття вперше в історії виступили як політичний суб'єкт і культурно-національна спільнота. На початку революції русинські діячі виявляли лояльність щодо угорської революційної влади, демонстрували свою позицію, зокрема, тим, що їхні представники не прийняли участі в Слов'янському з'їзді в Празі в червні 1848 р.¹

На антиугорські позиції перейшла й найактивніша група русинських діячів, згуртованих навколо братів Добрянських у Пряшеві. Її лідером був А. Добрянський, звинувачений депутатами угорського парламенту в поширенні панславізму та позбавлений депутатського мандату. Його група складалась виключно з представників греко-католицького духовенства. А. Добрянський, розуміючи слабкість позиції русинів в Угорщині, відсутність єдності між ними, бачив вихід зі становища в установленні зв'язків із Головною Руською Радою у Львові та розробці програми вирішення спільних національних проблем. Весною 1849 р., коли влада у Відні досягла вже значних воєнних успіхів на території Угорщини та мала обіцянку військової «допомоги» (інтервенції) з боку російського царя Миколи I, план створення «русинської провінції» був відкинута як такий, що не відповідає «державним інтересам», які вже були спрямовані на нову абсолютистську централізацію монархії.

Проігнорувавши прагнення щодо об'єднання півавстрійських і підугорських українських земель у єдине адміністративне тіло, уряд після розчленування Угорщини в 1850 р. на низку національних дистриктів утворив і «русський» – Кошицький, до якого увійшли комітати з переважно українською людністю – Унг, Берег, Угоча, Мараморош. А. Добрянський був призначений головою канцелярії наджупана. Українська автономія отримала широкі права в галузі адміністрації і шкільництва, провідною мовою стала українська. Однак ці успіхи виявилися тимчасовими².

Після поразки австрійських військ в австро-італо-французькій війні 1859 р. в Австрійській імперії різко активізувався антигабсбурзький рух (представлений переважно угорцями). Ураховуючи таку ситуацію, цісар Франц Йосиф був змушений піти на поступки угорській аристократії: 20 жовтня 1860 р. він видав «Жовтневий диплом», яким фактично відмовлявся від своїх необмежених прав і ліквідував абсолютизм, допускав як її централістську, так і федеративну форми. У зв'язку з цим виникли дві концепції розв'язання «українського питання», які відрізнялися між собою постановкою питання про обсяг прав українців, а також спосіб і форми їх досягнення, хоча обидві погоджувались із тим, що вони можуть бути досягнуті тільки через угорський парламент. Але між ними були й принципові відмінності.

Антиугорська група, очолювана А. Добрянським, на перший план висувала створення «руської адміністративної території» за підтримки Відня. Проугорська група з Ужгорода не тільки відмовлялася від такої вимоги, а й уважала її провокаційною, тому різко виступала проти неї. Група А. Добрянського й у період революції, і після неї орієнтувалась виключно на династію Габсбургів і розв'язання «українського питання» очікувала від Відня. Унаслідок цього про спільні дії двох груп в «українському питанні» не йшлося³.

Пришвидженню розгляду національного питання на вищому державному рівні сприяли події 1861 р., коли угорці почали вимагати від Австрії прийняття нової Конституції. Відень знову пішов на поступки, цього ж року ввів нову Конституцію та оголосив про перші після революції вибори до угорського парламенту у квітні 1861р. Ця подія мала велике значення для нацменшин Австрійської імперії, зокрема для українців, адже завдяки своєму представництву в сеймі вони змогли б домогтися реалізації національних і політичних прав і, що найважливіше, звільнитися від угорського тиску, який загрожував їм утратою мовної та релігійної ідентичності, зрештою, і самої

¹ Кашка, М.Ю. (2008). *Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (друга половина XVIII ст. – 1867 р.)*: автореф. дис. ... канд. історичних наук спец.: 07.00.01. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т.

² Гай-Нижник, П.П., Яремчук, В.Д. (2008). На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада», 302.

³ Майор, Р. (2012). Парламентська діяльність А. Добрянського в угорському сеймі та його боротьба проти мадяризації національних меншин Угорщини в 1861-1868 рр. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 122.

національності.

Проголошення Конституції призвело до поживлення національно-політичного руху українського населення Угорщини, відбувалося громадське обговорення майбутніх парламентських виборів і політичної ситуації в краї, у газетах почали друкуватися різні замітки про актуальні питання, які стали об'єктом уваги громадськості. Ця програма українських кандидатів у депутати викликала серед угорців велике занепокоєння. Їх називали сепаратистами, і мадяри почали агітувати проти українських кандидатів, застосовувати підкуп виборців, погрози й усіляко перешкождали, тільки щоб ті не віддали свої голоси за своїх національних представників¹.

У березні 1861 р. відбулися вибори до угорського сейму. Українцям вдалося отримати три мандати: на Маковиці (Шариський комітат) був обраний Адольф Добрянський, на Березнянщині – Юрій Маркуш, на Бичківщині – Олександр Шерегіль². У всіх інших округах, де проживали українці, були обрані депутати промадярської орієнтації. Вимоги українського народу політик висловив окремо, поділивши їх на п'ять груп:

1) на території проживання русинів утворити руський або змішаний словацько-руський комітат, де б у діловодстві вживалася руська мова, зрозуміла селянам;

2) руський або словацько-руський комітат виокремити в самостійний дистрикт, у якому функціонували б вищий суд, вищі навчальні заклади (юридична академія, гімназія), щоб сільське населення змогло отримувати освіту;

3) скликання раз на рік національного конгресу українців Угорщини для обговорення найважливіших справ;

4) відновлення руської митрополії, руського єпископства в Мараморші, давніх протопресвітеріатів і архимандрій;

5) вільна еміграція населення Закарпаття в інші країни в разі відновлення мадяризації.

Унаслідок масових заворушень 05 листопада 1861 р. австрійський уряд був змушений оголосити військовий стан в Угорщині, через що вибори до угорського сейму більше не відбувалися³. Замість них мали місце вже вибори до Державних Зборів (Австро-Угорського парламенту), але під час даного виборчого процесу українцям Закарпаття вдалося досягти лише незначного представництва в вищому законодавчому органі країни. Так, в результаті виборів 1872 р. депутатом краю став Євгеній Попович (Хуст), а за підсумком виборів 1878 р. – Євген Ілляшевич (Хуст)⁴.

Трансформація імперії в 1867 р. в дуалістичну Австро-Угорщину зумовила подальшу мадяризацію національних меншин і переслідування національних рухів, невдовзі знищила всі скромні здобутки українців попереднього часу. Так, Закон № XVIII від 1879 року про викладання угорської мови у всіх навчальних закладах народної освіти зробив обов'язковим викладання угорської мови, а також відповідне володіння нею вчителями; Закон № XXX від 1883 року зробив обов'язковим викладання угорської мови та літератури у середніх школах для учнів усіх національностей. Крім того, відповідно до Закону № XV від 1891 року, дітей у дитячих садках, рідна мова яких не угорська, необхідно було ознайомлювати з державною мовою, тобто з угорською⁵.

Отже, територія Закарпаття впродовж XIII–XIX ст. поступово була інкорпорована та інтегрована до складу Угорщини, а згодом Австро-Угорської імперії без урахування місцевих особливостей, не становлячи автономну адміністративно-територіальну одиницю. Правовий статус українського населення Закарпаття визначався їхньою належністю до певного стану: магнатів, духовенства, міщан і селян. Револьюційні події 1848–1849 рр. призвели до активізації політичних сил Закарпаття. Однак, незважаючи на низку законодавчих актів, ухвалених австрійським урядом, стосовно національних меншин, у тому числі й закарпатських українців, обмежувалися тільки розширенням прав у культурно-освітній і частково соціально-економічній сферах, практично не впливали на їхнє політичне становище, не окреслювали юридичного статусу.

¹ Пап, С. (2003). *Історія Закарпаття*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 333.

² Остапеч, Ю., Токар, М. (2009). *Закарпаття через призму політичних виборів*. Ужгород: Видавництво «Карпати», 42.

³ Гай-Нижник, П.П., Яремчук, В.Д. (2008). На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада», 303.

⁴ *Хроніка Закарпаття: 1867–2010* (2011). Ужгород: Видавництво «Карпати», 28.

⁵ *Хроніка Закарпаття: 1867–2010* (2011). Ужгород: Видавництво «Карпати», 31.

References:

1. Balabushevich, T.A. (2011). *Pidkarpatska Rus piznyogo serednyovichya (XI-XV st.)* [Carpathian Rus of late Middle Ages (XI-XV centuries)]. *Naukovi zapisky NA UKMA* [Research Notes of National University Kyiv-Mohyla Academy]. [in Ukrainian].
2. Guy-Nyzhnyk, P.P., Yaremchuk, V.D. (2008). *Na shlyahu do Ukrainskoioy derzhavnosti v Zakarpatti (rekonstruktsiya vyzvolnyh zmaganiy u XIX – pochatku XX st.)* [Towards the Ukrainian statehood in Transcarpathia (reconstruction of the liberation struggle at the XIX – at the beginning of XX centuries)]. Kyiv: Ukrainske agenstvo informatsiyi ta druku «Rada». [in Ukrainian].
3. *Hronika Zakarpattya: 1867–2010* (2011) [The chronicle of Transcarpathia: 1867-2010]. Uzhgorod: Vydavnistvo «Karpaty». [in Ukrainian].
4. Kashka, M.Yu. (2008). *Etnopolitychnyy rozvytok rusyniv-ukrayintsiv Zakarpattya (druga polovyna XVIII st. – 1867 r.): avtoreferat.. kand. istorychnykh nauk spets.: 07.00.01* [The ethnopolitical development of Ukrainian Rusyns of Transcarpathia (the second half of XVIII century – 1867): synopsis of Thesis for PhD degree in history]. Uzhhorod: Uzhhorods'kyy nats. un-t. [Uzhgorod National University]. [in Ukrainian].
5. Mayor, R. (2012). *Parlamentska diyalnist A. Dobryanskogo v ugorskomu seymi ta yogo borotba proty madyarizatsiyi natsionalnyh menshyn Ugorschiny v 1861-1868 rr.* [Parliamentary activities of A. Dobryansky in the Hungarian Diet and his struggle against magyarization of minority in Hungary 1861-1868]: Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
6. Netochaev, V.I. (1960). *Terytoriya, naseleennya, mista Zakarpattya v kintsi XIX – na pochatku XX st.* [The territory, population, cities of Transcarpathia in the end of the XIX – at the beginning of the XX century]. *Dopovidi ta povidomlennya Uzh DU* [Reports and messages of Uzhgorod National University]. [in Ukrainian].
7. Pap, S. (2001). *Istoriya Zakarpattya* [History of Transcarpathia]. Ivano-Frankivsk: Nova Zorya. [in Ukrainian].
8. Shandor, V. (1992). *Zakarpattya. Istorychno-pravniy narys* [Transcarpathia. Historical and legal essay]. New-York. [in Ukrainian].
9. Talor, A.G.P. (2002). *Gabzburzka monarkhiya 1809-1918: istoriya Avstriyskoyi imperiyi ta Avstro-Ugorschiny* [Habsburg monarchy 1809-1918: the history of Austrian and Austro-Hungarian Empire]. Lviv: VNTKL. [in Ukrainian].
10. Tovstopyat, L.M., Kuznetsova, L.V. (2015). *Vplyv suspilnogo ustroyu na formuvannya norm pravna na ukrainskikh zemlyah u skladi Avstro-Ugorschiny v XVII-XVIII st.* [The impact of social organization on formation of the law on Ukrainian lands within the Austro-Hungarian Empire in XVII-XVIII centuries]. *Porivnyalno-analitychne parvo* [Comparative-Analytical Law], 2, 47. [in Ukrainian].